

סימן נא - דיווח שקר כדי לקבל שכר ראוי

שאלה

הוזמנתי לתת הרצאה במסגרת השתלמות של משרד ממשלתי כלשהו. ההרצאה נמשכה שעתיים אקדמיות.

השכר שאני ביקשתי היה כזה, ששווה חמש שעות, לפי טבלת השכר של המשרד. המפקח שאחראי על ההשתלמות, אמר שישלמו לי על חמש שעות אקדמיות, כמו שרצייתי, ואני צריכה לשם כך לדווח, שאני העברתי השתלמות במשך חמש שעות.

האם מותר לי לחתום על טופס דיווח שכזה?

חשוב לי לציין, שזה נוהל קבוע וידוע במשרד. אני לא ביקשתי שידווחו כך, אלא זוהי הצעה של המפקח עצמו.

תשובה

כפי שמבואר בנימוקים לתשובה, מדובר בנושא שאנשים נוטים להורות לעצמם היתר, ולכן טוב שפנית בשאלה לרב בעניין. זוהי עצה טובה בקביעות בעניינים אלו, לקבל החלטה רק לאחר התייעצות עם אדם שאין לו נגיעה בעניין. ואף אני הקפדתי לענות רק לאחר התייעצות עם אחרים.

בהתאם לנסיבות שהצגת בשאלה, כלומר, שהמפקח במשרד החינוך מנחה אותך לחתום כך, אין איסור הלכתי לחתום על הטופס הזה.

עם זאת, יש מידת חסידות שלא לעשות כך, משום "למדו לשונם דבר שקר".

נימוקים

א. איסור גזל

השאלה הראשונה שבה יש לדון בסוגיה זו, היא איסור גזל. האם מותר לאדם לדווח על יותר שעות ממה שעשה, כדי לקבל שכר גבוה יותר? התשובה לשאלה זו פשוטה: אסור, באופן חד משמעי.

אלא שבנדון דידן, לא מדובר על דיווח שאדם מדווח סתם כך, אלא שכך אומר לו המפקח, כלומר, נציג מוסמך של משרד החינוך.

כפי שעוד נראה גם בהמשך, זוהי הבעיה היסודית ביחס לשאלה זו. בעולם המשפט הכללי, היא קשורה במושג הנקרא 'הגנה מן הצדק' - אכיפה בררנית.

הגנה מן הצדק היא טענה הקשורה במשפט הפלילי, האומרת שיש לבטל כתב אישום אע"פ שהנאשם עבר על החוק, מכמה סיבות, שאחת מהן היא 'אכיפה בררנית'. כלומר, הנאשם יכול לטעון, שאין זה צודק להעמידו לדין בעבירה מסויימת, כאשר האכיפה נעשית דווקא נגדו, מסיבות פסולות. בנדון דידן, נראה שיש יסוד לטענה, שאם אדם יבוא ויטען בבית המשפט, שכך מקובל לעשות בכל מקום, ובשום מקום אין אוכפים את הנושא של דיווח השעות,

ואדרבה, מנחים בעל פה לכתוב מספר שעות בלי קשר למספר השעות בפועל, יהיה למעשה הגנה מן הצדק, ויהיה קשה להעמידו לדין על כך. מכאן יש לחזור ולדון גם בהלכה. כיצד נקבע את הדין כאשר ארגון מדבר 'בשני קולות': איש התקציבים אומר 'בהתאם למספר השעות', ואיש השטח אומר 'סגרנו על סכום מסויים', וכאשר ברור שהחוק היבש לצידו של איש התקציבים, והמנהג בפועל, לצידו של איש השטח?

ניתן להתייחס לסתירה זו בשתי דרכים:

הראשונה, בהבנה של דיני חוזים. באופן כללי, מצינו שמפרשים את לשון החוזה בהתאם למנהג המדינה. הרמ"א (חושן משפט סא, ה) מסכם את הכלל הזה: "כל דבר שנהגו בו בני המדינה בשטרות, אף על פי שאינו כתיקון חכמים, הולכין אחריו". הדבר אמור גם כאשר לתנאים שלא הוזכרו בחוזה, אבל נהוגים במדינה (כמבואר במשנה ובגמרא בבא מציעא קד. לגבי דורשים לשון הדיוט), ולענ"ד, כך גם ביחס לתנאים שהוזכרו בחוזה, אבל אין נוהגים על פיהם. ואף שאין לי ראייה גמורה לדבר, יש זכר לדבר – כאשר אדם חתם על חוזה שהוא לא הבין אותו וגם לא ראה אותו, יש פעמים שאומרים שאין התנאים בחוזה מחייבים אותו¹.

על פי הבנה זו, נאמר שהפרשנות של ה'סתירה' בין ההגדרות של איש התקציבים ובין מה שאומר המפקח בשטח היא, שאיש התקציבים רק נותן את ההליך החשבונאי, אבל תנאי התשלום נעשים על פי ההסכמה של המפקח. כלומר, איש התקציבים מקצה 'סל שעות' לטובת עניין מסויים, ומאפשר למפקח להחליט איך לחלק את תקציב 'סל השעות' הזה. דרך שניה לתאר את המצב היא טענת מחילה. כלומר, המדינה (שהיא המעסיק) מוחלת על זכותה לטעון כלפי מי שמדווח דיווח לא נכון, כל זמן שהדבר נעשה בתיאום עם המפקח, בלי ניצול לרעה של מחילה זו על ידי המרצה או המפקח. הנפקא מינה בין שתי הדרכים האלו היא, כאשר המפקח משתמש בסמכות שלו לרעה. לפי הדרך הראשונה, עדיין אין לבוא אל המרצה בטענות, שהרי סוף סוף, הוא קיבל את מה שמגיע לו. לפי הדרך השניה, יתכן שבמקרה כזה, המרצה יצטרך להחזיר את הכסף. על כל פנים, כל זמן שלא מדובר בניצול לרעה, אלא בעשיית מה שמקובל לעשות, אין איסור גזל בכך.

ב. האיסור לדבר שקר

חז"ל הפליגו מאוד בשבח האמת ובגנות השקר עד שאמרו (שבת נה). "חותמו של הקב"ה אמת", ובין שלושת הכתות שאינן מקבלות פני שכינה נמצאת גם "כת השקרנים" (סוטה מב.). אבל מעבר לדרשות חכמים, לכאורה זהו לאו מפורש: "מדבר שקר תרחק" (שמות כג, ז). הגמרא במסכת שבועות (ל: - לא). דורשת את הפסוק הזה בדוגמאות שונות:

¹ ראו במאמרו של הרב אלי גורפינקל, חוזה אחיד בהלכה, משפטי ארץ כרך ב עמ' 299 ואילך

תנו רבנן, מניין לדיין שלא יעשה סניגרון לדבריו? תלמוד לומר מדבר שקר תרחק.
ומניין לדיין שלא ישב תלמיד בור לפניו? תלמוד לומר מדבר שקר תרחק.
ומניין לדיין שיודע לחבירו שהוא גזלן וכן עד שיודע בחבירו שהוא גזלן מניין שלא
יצטרף עמו תלמוד לומר מדבר שקר תרחק.
מניין לדיין שיודע בדין שהוא מרומה שלא יאמר הואיל והעדים מעידין אחתכנו ויהא
קולר תלוי בצואר העדים תלמוד לומר מדבר שקר תרחק, מניין לתלמיד שיושב לפני
רבו ורואה זכות לעני ושוב לעשיר מניין שלא ישתוק תלמוד לומר מדבר שקר תרחק.
המשותף לכל הדוגמאות האלו הן בבית דין. ויותר מכך, הן קשורות לכך שאסור לדיין להוציא
דין שהוא יודע שהוא דין שקר. אין כאן התייחסות לנושא של לשקר בבית דין. בהמשך,
הסוגיה מביאה עוד דוגמאות, שהן קשורות יותר לעניין של לשקר ממש בבית דין:
כאשר עד משקר, הוא עובר על איסור ספציפי יותר: "לא תענה ברעך עד שקר". אבל לפעמים,
העד אינו משקר. הגמרא שם מביאה כמה דוגמאות כאלו, ואחת מהן מתוארת בדברי הרמב"ם
(עדות פרק יז):

הלכה ה: תלמיד שאמר לו רבו יודע אתה שאם נותנין לי כל ממון העולם איני משקר
מנה יש לי אצל פלוני ויש לי עליו עד אחד לך והצטרף עמו, אם נצטרף הרי זה עד
שקר.

הלכה ו: אמר לו בוא ועמוד עם העד ולא תעיד כדי שיראה הלוח ויפחד ויעלה על
דעתו שאתם שני עדים ויודה מעצמו הרי זה אסור לעמוד ולהראות שהוא עד אף על
פי שאינו מעיד, ועל זה וכיוצא בו נאמר מדבר שקר תרחק.

ועדיין, גם דוגמא זו, עוסקת בשקר בבית דין.
לעומת זאת, בגמרא במסכת כתובות (יז). נאמר:

תנו רבנן כיצד מרקדין לפני הכלה? בית שמאי אומרים כלה כמות שהיא, ובית הלל
אומרים כלה נאה וחסודה. אמרו להם בית שמאי לבית הלל הרי שהיתה חגיגרת או
סומא אומרים לה כלה נאה וחסודה? והתורה אמרה מדבר שקר תרחק!
אמרו להם בית הלל לבית שמאי: לדבריכם, מי שלקח מקח רע מן השוק ישבחנו
בעיניו או יגננו בעיניו? הוי אומר ישבחנו בעיניו. מכאן אמרו חכמים לעולם תהא
דעתו של אדם מעורבת עם הבריות.

כאן מבואר, שהפסוק "מדבר שקר תרחק" מוסב גם על דיבור שלא בבית דין.
מדברי הרבה ראשונים יוצא, שהלאו דאורייתא הגמור, נאמר רק על בית דין. הרמב"ם וספר
החינוך למשל, לא הביאו כלל את האיסור במנין המצוות, אלא רק אגב מצוות אחרות
הקשורות לבית דין. רק בהלכות דעות (ה, ז) מזכיר הרמב"ם שתלמיד חכם לא משנה בדיבורו.
ולעומת זאת, הסמ"ג (עשין קז) והסמ"ק (מצוה רכז) מונים את הלאו של מדבר שקר תרחק
בכלל תרי"ג המצוות, והזכירו כדוגמא את מה שכתוב בגמרא בכתובות. כך גם בספר חסידים
(תתרט) ועוד, וכך נקט גם החפץ חיים (בפתיחה לספר 'חפץ חיים', עשין יג, בבאר מים חיים).

אין ספק, שישנם מצבים שבהם מותר לשקר, ואולי אף מצווה לשקר. בגמרא ביבמות (סה:) מבואר שמצווה לשנות מפני השלום, ובגמרא בבבא מציעא (כג:) נאמר שמותר לשנות לצורך 'מסכתא פוריא ואושפיזא'.

הפוסקים האומרים שהאיסור לשקר הוא רק בבית דין, מביאים סייעתא לדבר מהיתרים אלו. כך למשל, הרב אשר וייס (שיעור שבועי לפרשת תולדות תשעו) כותב שהאיסור לשקר שלא בבית דין הוא בעצם איסור שעיקרו בתחום המוסרי, ולכן הוא 'גמיש יותר'. לראשונים שסוברים שהאיסור הוא איסור גמור צריך לומר על פי מה שכתב בספר יראים (מצווה רל"ה בדפוס החדש): "שקר שאינו בא לידי רעה לא הזהירה תורה עליו", וממילא, כשאין נזק לאחר, זה רק איסור דרבנן, ומותר לצורך.

ג. היתר לשקר לצורך

ההיתרים המפורסמים בתחום השקר הם אלו שהוזכרו לעיל: מפני השלום, ולצורך מסכתא פוריא ואושפיזא. אבל אין אלו היתרים יחידים. נביא כאן כמה דוגמאות:

א. במסכת שבת (קכט.) רב נחמן בר יצחק מלמד את תלמידיו לשקר כדי שיתנו להם יותר אוכל ביום שבו הם עברו הקזת דם.

ב. במשנה במסכת בבא מציעא (עה:) מבואר, שכאשר אדם שכר פועלים והם החליטו לא לבוא לעבוד, ומדובר בדבר האבד, הוא יכול להטעות אותם ולומר שיגדיל את שכרם, אך בפועל לשלם רק את הסכום הראשוני, וכן נפסק בשו"ע (חו"מ שלג, ה).

ג. במסכת ברכות (לג:) מסופר על רבה, שהטעה את אביו "לחדודי". וכן נפסק בשו"ע (יו"ד רמו, יב): "ויש לרב להטעות את התלמידים בשאלותיו ובמעשים שעושה לפניהם, כדי לחדדם וכדי שידע אם הם זוכרים מה שלומדים. ואין צריך לומר שיש לו רשות לשאול אותם בענין אחר שאין עוסקים בו, כדי לזרזם".

יש עוד דוגמאות רבות.

נראה שיש מקום רב לומר, שכאשר יש אדם משקר 'לתועלת', ואין בזה נזק לאחרים, אין איסור בשקר, בדומה להיתר הקיים באיסור לשון הרע.

ד. היתר שקר כדי לקבל ממון המגיע בדין

תרומת הדשן (סימן שו) דן בשאלה אם מותר לאדם להתחמק מתביעה, בתאונות שונות, כדי לגרום לתובע להתפשר עמו, והוא כותב שאסור לעשות זאת. וכך פסק השו"ע (חו"מ יב, ו):

מי שתובעים אותו ממון שהוא מוחזק בו, אסור לבקש צדדים להשמט כדי שיתרצה הלה לעשות עמו פשרה וימחול לו על השאר. הגה: ואם עבר ועשה, אינו יוצא ידי שמים עד שיתן לו את שלו.

וכתב על כך התומים (אורים אות ח שם):

והעליתי, דאם יש לו טענת מלוה ישנה על חבירו ואין לו עדים, דפשיטא דיכול לעשות כן להציל שלו, וקמי שמיא גליא. אך זהו לדינא, אך מכל מקום, לכתחלה יש ליהרהר אפילו במקום פסידא שלא להוציא שקר מפיו כלל. וקושטא קאי. וכתב שלטי גיבורים אם נתחייב שבועה ואינו בדעתו לישבע אל יאיים על חבירו לומר אנכי אשבע כדי לפשר. וכל זה אינו אלא מצות פרישות, אבל מדינא אם יודע הנכון אתו מותר לו לעשות להציל שלו

כלומר, אם מה שאסר תרומת הדשן, הוא כשאדם יודע שהוא חייב, והוא מתחמק מהתביעה בכל זאת. אבל כאשר אדם חושב שהוא פטור, אלא הוא לא יכול להוכיח את זה בבית הדין, מותר לו לנסות להתחמק מהתביעה.

ועיין עוד אצל הרב אשר וייס (שם), שהאריך בכך. בחשוקי חמד (עבודה זרה כה:) ציטט מהיעב"ץ:

שמע מינה כל כי האי גוונא לית ביה משום מדבר שקר תרחק, ולא משום שארית ישראל לא יעשו עוולה ולא ידברו כזב, כיון דמעיקרא לא מיחייב בהכי, ולא יוכל להציל מידם באופן אחר, אם לא יבטיחם על שקר.

למעשה, דעתו של החשוקי חמד (שם), שמותר לשקר באופן זה רק כדי להחזיק ממון. סברתו היא, שכשאדם מנסה להשתלט 'בכח' על ממון שמגיע לו, זה מועיל מכח הסברא ש'עביד איניש דינא לנפשיה'. וכיוון שכן, זה כמו דין, וממילא אסור לשקר. אבל כאשר הוא רק מחזיק ממון שבידו, זה לא עניין של דין, ושם ניתן להקל.

אמנם, בשם הגר"ז גולדברג שמעתי, שהוא מורה לקולא שגם ניתן להוציא כסף שחייבים, וגם הרב אויערבך מטבריא מורה כך.

בנדון דידן, לא מדובר בדיון בבית דין, אלא בחתימה על מסמך בלי קשר לבית דין, כשבאופן פשוט, הצד השני מעוניין בחתימה הזו, שנעשית לצרכים מנהליים בלבד. לענ"ד קשה לומר שיש בכך איסור מן הדין.

ה. העניין שבהימנעות מן השקר

למרות שנראה שאין איסור שקר מן הדין, יש לדעת, שאין הדבר ראוי. הגמרא ביבמות (סג.) אומרת:

רב הוה קא מצערא ליה דביתהו. כי אמר לה עבידי לי טלופחי, עבדא ליה חימצי. חימצי, עבדא ליה טלופחי. כי גדל חייא בריה, אפיך לה. אמר ליה, איעליא לך אמך ? ! אמר ליה, אנא הוא דקא אפיכנא לה. אמר ליה, היינו דקא אמרי אינשי: דנפיק מינך טעמא מלפך. את לא תעביד הכי, שנאמר: למדו לשונם דבר שקר העוה וגו'.

רב אומר לחייא בנו, שהוא עצמו, היה צריך לשקר לאשתו כדי שתיתן לו את המאכל שהוא רוצה, אבל בנו אינו צריך להשתמש בשקר זה, משום הפסוק "למדו לשונם דבר שקר העוה נלאו". כלומר, גם כשיש היתרים, צריך להשתדל מאוד לצמצם אותם ולהשתמש בהם

במשורה, כי שקרים גורמים להשחתת הנפש. כשמערכות המדינה כולן משקרות, הבעיה חורגת מגבולות הבעיה המקומית, והופכת לבעיה חברתית, שהנביאים זעקו נגדה. הצורך להימנע מלשקר גדול כל כך, שחשבתי שאין ראוי לפסוק בשאלה זו. אלא שלנגדי עמדו דבריו של החפץ חיים בהקדמה להלכות לשון הרע:

ואם רואה היצר הרע שבאלו ענינים לא ינצח לאדם, הוא מרמה אותו בהיפך, שמחמיר עליו כל כך בענין לשון הרע עד שמראה לו שהכל נכנס בכלל לשון הרע, ואם כן אי אפשר לחיות חיי תבל בענין זה אם לא שיפרוש לגמרי מעניני העולם. והוא כעין דיבת הנחש הערום שאמר אף כי אמר אלקים לא תאכלו מכל עץ הגן.

כלומר, עלינו הרבנים מוטל להיזהר שלא להחמיר בהלכות שקר, כי גם זה מוביל לעצת היצר. לענ"ד, טוב לו לאדם שימנע מלשקר. אם אפשר למצוא דרך לקבל את הכסף בלי להזדקק לשקר, ראוי לעשות כך. יתר על כן, ראוי גם לשקול מראש, לא להיכנס לעבודות שמבוססות על חתימה על שקר. כמובן, כל אחד בהתאם ליכולות הכלכליות שלו (וכפי שכתב לעיל התומים 'וקושטא קאי').

כיוון שמדובר בנושא שאנשים נוטים להורות לעצמם היתר, טוב לאדם שיקבל על עצמו שאם הוא צריך לשקר, שיתיעץ קודם עם אדם אחר, שאין לו נגיעה בעניין. ואף אני הקפדתי לענות רק לאחר התייעצות עם אחרים.

לאנשים שנמצאים בצמתים כאלו, שיש להם אפשרות להשפיע יותר, ולדאוג שיפעלו בדרך שאין בה שקר, הדבר נחוץ יותר.

